

Demeter Attila

NEMZET ÉS NEMZETISÉG EÖTVÖS JÓZSEF FELFOGÁSÁBAN

Hadd bocsássam előre, hogy a címben foglaltak ellenére megközelítem nem lesz historiográfiai vagy eszmetörténeti természetű, hanem a politikai filozófiának egyik, bár korántsem az egyetlen vagy kizárólagos megközelítésmódját tükrözi majd. Ezzel függ össze, hogy a francia forradalomra való utalás is itt csupán a történelmi támpontot hivatott biztosítani ahhoz, hogy az eredet felől közelítve a nemzetre vonatkozó, ma is érvényes állításokat fogalmazzak meg. Mentségemre a kifejtésnek ezen a pontján csak azt tudnám felhozni, amit Hegel mond a *Jogfilozófiában*: hogy tudniillik a politikai filozófia nem önálló kutatási terület, s hogy elképzelhetetlen a logika, a historiográfia vagy a szellem filozófiája nélkül.

Politikára vonatkozó szisztematikus filozófiai reflexió régtől fogva létezik – legalább két és fél ezer éve. Filozófiának és politikának az összefonódása azonban relatíve újkeletű jelenség. A francia felvilágosodás absztrakt társadalomfilozófiáinak elképesztő korabeli társadalmi sikere, a jakobinusok elméleti dogmatizmusa oda vezettek, hogy – Burke és más későbbi konzervatívok őszinte sajnálatára – a XVIII–XIX. századi politika eseti döntésekben megnyilvánuló gyakorlati bölcsességből és tevékenységből elvont elvek nevében művelt „tudományos” foglalatossággá vált. „La politique – mondotta Sieyès egyszer Dumontnak –, a politika az a tudomány, melyet én azt hiszem, tökélyre vittem (achevée).”¹ Mivel tehát tudomány vagy tudományos igényű politikai *elmélet* és *politika* a francia forradalomban összefonódott, s mivel a forradalomban „a politikai cselekvés motívumait és menetrendjét eszmék diktálták”,² ezért eseményeinek logikája sem érthető meg a korabeli politikai teóriák ismerete nélkül.

S ezzel rá is térnék a tulajdonképpeni kérdésre, a nemzet problémájára. A francia forradalomra való utalást a nemzet tágabb problematikájának összefüggésében azért tartottam megkerülhetetlennek, mert meggyőződésem szerint – s ezt másutt, könyvekben bővebben is kifejtettem³ – a nemzet eszmei/politikai értelemben jellegzetesen modern képződmény, amit a társadalmi demokratizálódás kívánalma hívott

életre, s aminek létrejöttében a francia forradalom játszotta a döntő szerepet. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a nemzet, a politikai közösség eme új formájának létrejötté egy politikai kataklizmához, s a legitimitás új, *demokratikus* formájához kapcsolódó igényhez köthető.

Eszmei értelemben a nemzeti gondolat Rousseau politikai filozófiájára vezethető vissza, illetve a forradalom idején mindvégig befolyásos politikus, Sieyès abbé tannaira, aki Rousseau filozófiáját helyenként átalakítva először írt a nép helyett *nemzetet*. Hannah Arendt szerint (akinek az elemzését alább egy ideig követni fogom), a nemzet fogalmának alakulásában, s egyszersmind a nemzet kialakulásában a perdöntő szerepet az a tény játszotta, hogy a forradalom az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* által képviselt emberi jogi univerzalizmust és természetjogi szemléletet a népszuverenitás igényével (vagyis az egyetemest a partikulárisal) kombinálta, s ezzel életre hívta állam és nemzet rejtett konfliktusát, a modern nacionalizmust. „A nacionalizmus lényegében az állam elfajulásának a kifejeződése, melynek során az a nemzet eszközévé silányul, miközben az állampolgári azonosulást felváltja a nemzeti közösséggel való identifikáció.”⁴

A természetes és elidegeníthetetlen emberi jogok eszméjének a népszuverenitás igényével való kombinációja egyfelől azt jelentette, hogy az ember veleszületett joga a szabadságra egyszersmind a nép elidegeníthetetlen és korlátlan szuverenitásának a *forrása*, de ugyanakkor éppen ez a szuverenitás, és annak gyakorlásában való aktív részvétel az emberi jog és szabadság *elidegeníthetlenségének* végső garanciája. Az egyéni szabadság követelésének és a népszuverenitás igényének a kombinációját elvileg már Rousseau tökéletesen zárt alakzatra hozta, mégpedig a *nemzeti egység*, és nem az individuális szabadság javára. Szerinte a társadalom megegyezéssel születik, amelynek révén a polgárok *teljesen lemondanak a jogaikról*, s egész személyükkel feloldódnak a népben vagy nemzetben – nyilván azért, hogy egy későbbi időpontra mindezt a nemzettől s a nemzet által megerősítve visszakapják. A fentiek értelmében tehát az egyéni szabadság lehetősége csupán a nemzeti közösséghez való tartozásban adott, s ennek megfelelően az *Emberi és Polgári Jogok* 1789-es, ünnepelt *Nyilatkozata* az emberi jogok gyakorlását tételesen is a népszuverenitáshoz kötötte.

Pierre Manent francia filozófus szerint éppen az egyéni létezés és nemzettest, egyéni szabadság és nemzeti szuverenitás szigorú összekapcsolása ad magyarázatot arra, hogy miért volt képtelen a francia forradalomban gyökerező XIX. századi nacionalizmus tartósan megőrizni a maga szabadságorientált, *internacionalista* karakterét, s hogy miért vezetett el következményeiben a nemzeti különösség gondolatára. „A nemzet az a politikai forma, amelyben az egyének lakoznak, illetve megfordítva, az egyén az a szereplő, aki a nemzetben lakozik. Másképpen fogalmazva: az individualizmus és a nacionalizmus kölcsönösen feltételezik egymást, szemben azzal az elterjedt véleménnyel, amely ellenpólusoknak látja őket. A nacionalizmus

nem más, mint egyfajta individualizmus a szó legerősebb értelmében: az történik, hogy a politika teste, a nemzet kinyilvánítja és elmélyíti egyediségét, illetve különösségét. [...] Mind a nemzet, mind az individuum hallgat és válaszol arra a megszólításra: »legyél az, ami vagy«. Ennek következtében az individuum különössége és a nemzetformában jelentkező politikai társadalom különössége között sok affinitás van; a két különösség egymásba visszafordítható. Ez az állítás nem absztrakt, nem paradox és nem is igazolhatatlan.”⁵

Mivel a forradalmárok a jogot *természetesként* kontemplálták, ami az embert mintegy természeti állapotában is már megilleti (gondoljunk csak Rousseau szavaira: „az ember szabadnak születik” – vagyis már a polgári állapotot *megelőzően* is szabad), kénytelenek voltak ennek megfelelően a néphatalmat is *korlátlan*ként tételni. Ezáltal mind a jogot, mind pedig a szuverenitást kivonták az intézményes és intézményesíthető politikai kontroll alól, s ekképpen a nemzeti kérdést közvetlenül *hatalmi* kérdéssé alakították: a nemzeti *akaratot* az alkotmányosság és az intézményesített politika fölé emelték. „A nemzet – mondta Sieyès – mindenekelőtti, ez az eredete mindennek. Akarata mindig törvényes, ő maga a törvény. Előtte és rajta túl semmi sincs, csak a *természetes* jog [...] A kormány kizárólag akkor gyakorol valódi hatalmat, ha alkotmányosan teszi. Csak akkor törvényes, ha rákényszerített törvényekhez igazodik. A nemzeti akaratnak ezzel szemben csak önmaga valóságára van szüksége ahhoz, hogy mindig törvényes legyen, ő az eredete minden törvényességnek. A nemzet nemcsak nincs alávetve egy alkotmánynak, de nem is *lehet* alávetve, nem *kell*, hogy alá legyen vetve, mert ez egyenértékű lenne azzal, hogy nem is létezik”.⁶ A nemzetnek az a képessége, hogy alkotmányt adjon magának, nem egyszerűen *politikai* közösségként definiálja a nemzetet, hanem olyan közösségként, amely képes a maga számára politikai teret teremteni, vagyis olyanként, ami létében már megelőzi, és akaratával legitimálja az intézményesített politikai rendet. Ezért van az, hogy a francia forradalmat követően az államiság fő legitimációs bázisa Európában a nemzeti elv lesz.

A nemzeti szuverenitásnak a fentebb leírt doktrínája, mint említettem, a XIX. század során, különösen pedig a XX. század elején széleskörű elismertségre tett szert, de ezzel párhuzamosan jelentkezett a nemzetiségek vagy nemzeti kisebbségek újszerű, Európában eladdig ismeretlen problémája is. Különösen aktuális volt a nemzetiségi kérdés a többnemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában, így Magyarországon is, ahol a nemzetiségi törekvések gyakorlatilag a reformkortól kezdődően a közfigyelem előterében állottak. A korabeli magyar politikai közgondolkodásnak és politikai teóriának a kérdésben elfoglalt álláspontját nehéz lenne egységesként jellemezni, de figyelmet érdemel az a tény, hogy a XIX. század legelismertebb és legbefolyásosabb magyar nemzetiségi szakértője, báró Eötvös József a nemzeti kisebbségek problémáját kifejezetten a francia forradalom eszmeiségének szellemében, *néphatalmi* törekvésként értette és ragadta meg. Amire a nemzetiségek törekednek,

gondolta Eötvös, korántsem az egyénenként tagjaikat megillető állampolgári jogok összessége (vagyis az *egyéni szabadság*), s még csak nem is a kultúrájuk megőrzéséhez elengedhetetlen nyelvi vagy kulturális jogok valamiféle katalógusa, hanem a *hatalomhoz való természetes jog*, azaz a forradalom, az erőszak, az új etnikai többség kialakításának, az új legitim kényszer kiváltságának, az új államiságnak a jogai. „Mindazon törekvések – írja aggodalommal az *Uralkodó eszmék* első kötetének végén –, melyek a szabadság és egyenlőség valósítását tűzik ki céljokul, tetteleg csak oda irányozvák, hogy a népfelség eszméje az államban minél tökéletesebben létesíttessék, míg azon törekvések, melyek a nemzetiség elvének nevében indítatnak meg, tulajdonképpen csak arra céloznak, hogy a korlátlan felségi hatalom az államban egy bizonyos nemzetiségnek szereztesse meg.”⁷

A *hatalmi* tényezővel való számvetés érteti meg velünk ma is leginkább azt, hogy „mihelyst a népet szuverénnek kiáltották ki”, miért vált olyannyira sürgetővé annak meghatározása, „hogy ki a nép, s a polgári közösséghez való tartozásnak milyen feltételei vannak”.⁸ Ne feledjük el, hogy a francia forradalom eszmei értelemben azzal vette kezdetét, hogy 1789 januárjában, a *Mi a harmadik rend?* című népszerű pamfletjében Sieyès újradefiniálta a népet, mereven egalitárius, demokrata szellemben: a nép, mondta, minden, az arisztokrácia pedig semmi. (Közismert, hogy fenti kijelentésének, mintegy mellékesen, etnicizáló felhangjai is voltak.)

A hatalom *birtoklásának* szempontjából egyik döntő kérdés, ami mind Rousseau-t, mind pedig a jakobinusokat egyaránt foglalkoztatta, hogy melyik a néphatalomban való részvétel adekvát formája. Mint ismeretes, a jakobinusok Rousseau-t követve elvileg a participatív demokráciát preferálták volna (aztán egyfajta „biztonsági demokráciát”,⁹ azaz diktatúrát hoztak létre), történelmileg azonban mégis a képviseleti demokrácia bizonyult tartósnak. Rousseau-nak az egységes népakaratról és a participatív demokráciáról alkotott elképzeléseit a forradalom idején már Sieyès megpróbálta összeegyeztetni a képviselet elvével, aki úgy tett engedményeket a képviselet javára, hogy közben igyekezett megőrizni a nemzeti akarat egységének és oszthatatlanságának fikcióját. Amikor például 1789 őszén Franciaország új közigazgatási felosztására került sor, az alkotmányügyi bizottság, Sieyès tervezete nyomán, olyan javaslatot tett, melynek értelmében Franciaország területét 80, négyzet alakú megyére kellett volna osztani, Párizs központtal, amivel a bizottság azt a felfogást próbálta volna meg érvényesíteni, hogy a nép képviselői megbízatásukat az egész nemzettől nyerik, és nem saját választóiktól. A végső határozat azonban némileg józanabb módon Franciaország területét hasonló kiterjedésű megyékre osztotta.

A javaslat képtelensége ellenére is el kell ismernünk viszont, hogy az a dilemma, ami a forradalmárokat foglalkoztatta, s amire Rousseau szerint a közvetlen részvétel volt a válasz, ott és akkor valós volt – de tulajdonképpen ma is valós. Ha egyszer a néphatalom a szabadság feltétele, miként tudjuk biztosítani azt, hogy a nép hatalma ne legyen kisajátítható? Miként tudhatjuk sajátunknak a demokratikus politikát, ha

nem lehetünk mindannyian egyszerre részesei a közhatalomnak? Miként tudhatjuk sajátunknak a demokratikus politikát, ha egyszer politikai közösségünk belülről, ideológiai és pártszempontok szerint, érdekszerűen megosztott?

Bár történelmileg tekintve a képviseleti kormányzat bizonyult sikeresnek és működőképesnek, tény, hogy a demokratikus döntéshozatal mai, bevett procedúrái nem táplálják a politikai hatalom effektív gyakorlásának a tudatát és érzetét, mert a képviselet elvének működtetése a közembertől távoli térbe helyezi a politikát. Hannah Arendt szerint a legjobb bizonyíték erre, hogy éppen azok nem hittek soha a képviseletben, akiket az állítólagos demokratikus hatalomnak képviselnie kellett volna. Vagyis maga a nép. Egyidős a demokráciával az a makacs népi hit, mondja, hogy a belpolitika tulajdonképpen nem egyéb, mint „csalásból és hazugságból, hitvány érdekekből és még hitványabb ideológiákból szőtt szövet”.¹⁰

A képviseleti elv intézményesítésének ára ezért a politika *nacionalizálása* volt. A történelmi tapasztalat szerint csupán a nemzeti keretben zajló politika képes kihordani a polgárok között létező pártpolitikai, ideológiai, szemléleti különbségeket, csupán a nemzeti keretben zajló politika képes táplálni a honpolgári lojalitást, olyan körülmények között, hogy nem lehet mindenki egyszerre részese a közhatalomnak. A politika demokratizálásának és a képviseleti elv intézményesítésének párhuzamos követelményeit, úgy tűnik, csupán a politika nacionalizálása képes kielégíteni. Hagyományosan ez képezi a nemzeti liberalizmus egyik legfontosabb teoretikus felismerését, amelyet, amennyire én tudom, John Stuart Mill foglalt össze elsőként, bár ő történelmi álcába öltöztetett normatív kijelentésekben fogalmazta meg azt: „Szabad intézmények – írja *A képviseleti kormányzatról* szóló könyvének egyik agyonidézett szöveghelyén – majdhogynem lehetetlenek többnemzetiségű államokban. A képviseleti kormányzat működéséhez szükséges nyilvános véleménycsere olyan emberek között, akikből hiányzik a kölcsönös vonzalom, különösen akkor, ha más nyelveket is beszélnek, és más nyelveken olvasnak, nem létezhet. [...] Következésképpen általános és szükségszerű feltétele a szabad intézményeknek, hogy a kormányzat határai s a nemzetiségek határai nagyban egybeessenek.”¹¹ Mill itt korántsem csupán a nyelvi asszimiláció mellett érvel, hanem egyszersmind a *szabad* (vagyis *képviseleti*) intézmények szükségszerű feltételeire is rámutat: azt mondja tudniillik, hogy nincs többnemzetiségű képviseleti állam: vagy többnemzetiségű vagy képviseleti. A képviseleti állam tartós sikere megköveteli a nyelvi asszimilációt, mivel fennmaradása a mindennapos politikai tanácskozás és a közösségi szolidaritás, a nemzeti érzés meglététől függ. A reprezentativitás megköveteli a politika „nacionalizálását”, mert a közembertől távol zajló politikát csak akkor érezzük magunkénak, ha „rólunk” és a mi nyelvünkön szól. A nemzeti liberalizmus alapelve szerint (s a francia forradalom története ilyen értelemben beszédes példákat nyújt), a nemzeti *nyelv* és a kommunikáció a köztársasági államformában *politikai*, és nem csupán kulturális relevanciával bírnak.

Messze vezetne, ha ennek az elvnek (illetve az alapját képező történelmi tapasztalatnak) az összes teoretikus és praktikus következményét számba akarnánk venni. De egyetlen teoretikus következtetésre hadd utaljak futólag. A fentiek szerint, ha végig akarjuk gondolni a nemzeti kérdésből fakadó politikai implikációkat, akkor azt csupán a *szabadság* (köztársaság, demokrácia, képviselői politika), a *nyelv* (politikai tanácskozás, deliberatív demokrácia), és a *hatalom* (népi vagy nemzeti, nemzetállami szuverenitás) fogalmi összefüggéseiben tehetjük meg.

Ugyanakkor viszont az is meglehetősen nyilvánvalónak tűnik számomra, és tulajdonképpen ez lenne a mondandóm lényege, hogy a fenti kategóriákhoz (szabadság, nyelv, hatalom) rendelt kiegészítő fogalmak (például a demokrácia és a képviselői politika) nem tartoznak szükségképpen össze. Ha így van, akkor az alább következő három kérdés mindegyike értelmes. 1. Elképzelhető-e köztársasági vagy demokratikus kormányzat nem képviselői formában? 2. Szükségképpen együtt jár-e a politikai tanácskozás demokratikus igénye a robusztus méretű deliberatív demokrácia megteremtésének követelményével? 3. Elképzelhető-e a néphatalom érvényesülése úgy, hogy nem az egyként és oszthatatlanként elgondolt nemzet a szuverenitás kizárólagos letéteményese? Magyarán: képesek vagyunk-e szabadság, hatalom, nyelv összefüggéseit úgy végiggondolni, hogy mindeközben ne jussunk szükségképpen a nemzetállam gondolatára?

Ha a kérdés öncélú intellektuális kísérletezésre való felhívásnak tűnik, gondoljunk arra, hogy nem minden történelmi precedens nélkül való. Hasonlóra lelünk például Eötvös *Uralkodó eszmék* című munkájában, azzal a különbséggel, hogy mindaz, ami az 1850-es évek elején az emigrációban élő Eötvös számára még pusztán teoretikus feladvány, a későbbi kultuszminiszter és nemzetiségi szakértő számára konkrét államszervezési probléma. Eötvös (akinek egyébként a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontja koronként változó volt) 1854-ben, az *Uralkodó eszmék* második kötetében egy olyasfajta államszervezési modell megalkotására tett kísérletet, melynek révén megőrizhető lett volna a monarchia többnemzetiségű jellege, de ugyanakkor a nemzetiségi igényeknek is teret nyitott volna. Mivel olyan korban élt, amikor – Bibó István kifejezésével élve – a „nyelvi nacionalizmus”¹² még csupán a nemzeti önértelmezésnek újszerű és meglehetősen megdöbbentő formáját képezte, megtehetette, hogy „politikai nemzet”-ben gondolkodott, de józan politikusi tisztánlátása abban is meggátolta, hogy teljes mértékben negligálja a nemzetiségi mozgalmak által propagált „kulturális” vagy nyelvi nemzeteszményt. Nem tagadta tehát a nyelvkülönbségek politikai jelentőségét, de ugyanakkor az is nyilvánvaló volt számára, hogy a nyelvi különállásban fogant nemzetiségi igények egyszersmind *néphatalmi* törekvések is, így a csupán a nyelvi szegregációra tekintettel lévő önkormányzatiság, amit egyes nemzetiségek maguknak követeltek, a monarchia fölbomlásához vezetne.¹³ Az állam integritását és a nyelvkülönbségek fönntartását tehát nem a nemzeti-ségi autonómia, hanem a föltételes tartományi önállóság és a *helyi* (községi, mu-

nicipális) önkormányzatiság révén vélte összebékíteni, egyszersmind visszaszorítva az állam közigazgatási hatalmát, amely, mint mondotta, elveszi azt „a teret”, melyen azelőtt a nemzetiségek maguknak „elismerést” szerezhettek. „Mindkét nemű igények [azaz mind a többnemzetiségű állam, mind a nemzetiségek igényei] kielégítése végett szükség – írta –, hogy az egyes tartományoknak adott föltételes önállósággal tért nyissunk azon igényeknek, melyek történeti jogon alapulnak, s a községek önállósága által bizonyos körön belül azon igényeknek engedjünk tért [arra], hogy maguknak érvényt szerezzenek, melyek a nyelvkülönbségből származnak. Amely mértékben követik az önkormányzás elvét, annál kevésbé kell veszélyesnek lennie az államra nézve a nemzetiség elvének; [...] Miután az önkormányzás elve nem egyéb az egyéni szabadság elvének erkölcsi egyéniségekre alkalmazásánál: az egyes nemzetiségek igényeinek is csak ez elv alkalmazása által felelhetni meg, s a különböző nemzetiségek létezése az államban mindig csak azon mértékben veszélyes az állam fennállására nézve, amennyiben eltérnek ez elvtől.”¹⁴

Eötvös javaslatának sajátsága abban áll, hogy az önkormányzatiság intézményesítésében és a nyelvkülönbségek fenntartásában nem apellált volna a nemzeti vagy nemzetiségi elvre. Magának a nemzetnek vagy a nemzetiségnek a kulturális értelmezését (vagyis magának a nacionalizmusnak a rossz logikáját) utasította volna el a helyi közösségek és az önkormányzatiság javára, megőrizve mindeközben a nyelv és a politikai tanácskozás politikai jelentőségének felismerését. Javaslatát a korabeli magyar kormányzati politika következetesen negligálta, mi több, a nemzetiségi képviselők is elutasították azt. Elmondhatjuk tehát, hogy Eötvös ebben a kérdésben kudarcot vallott.¹⁵

Javaslati valószínűleg akkor is azért bizonyult tarthatatlannak, amiért ma is annak bizonyulna. Létező politikai intézményeink nem a semmiből lesznek, hanem általában politikai eszményeink tartós és uralkodó értelmezését testesítik meg. Legitimításuk azon nyugszik, hogy a polgárok többsége elfogadja és támogatja őket. Márpedig a fejekben és az érzelmekben nehezebb változást előidézni, mint az intézményekben. Ha ma a kelet-európai emberek többsége a politikai közösség paradigmatis formájának a kulturális minták mentén értelmezett nemzetet tartja, akkor számukra a politikai létezés természetes és megszokott formája a nemzet. Minthogy a délkelet-európai demokráciák intézményi karakterét a francia típusú alkotmányosság modellje alakította és alakítja, érthető az egy és oszthatatlan nemzeti szuverenitás eszméjének töretlen népszerűsége napjainkban, s az ezt rendszerint kísérő nacionalista, kirekesztő, a kisebbségekkel szemben gyanakvó és ellenséges retorika. Ugyanakkor viszont azt is látnunk kell, hogy ez a diskurzus egyáltalán nem illegitim, a szónak abban az értelmében, hogy a nemzeti eszme mély gyökereket eresztett a kelet-európai, de talán általában az európai emberek gondolatvilágában.

Ezek után szembemenni a nemzet „uralkodó eszméjé”-vel (mint ahogyan báró Eötvös tagadhatatlanul megpróbált szembemenni vele), mondhatni örűlség, és nem

is különösebben indokolt. Egyetlen magyarázata az lehet, ha a politikai gondolkodónak az a meggyőződése (és Eötvösnek tényleg ez volt a meggyőződése), hogy a nyelvi különállásban fogant népszuverenitási elv olyan hatalmi törekvést rejt magában, amely potenciálisan erőszakot hordoz. Ez a meggyőződés nyilván akkoriban sem számított elszigeteltnek, sőt a történelmi helyzetből fakadóan tulajdonképpen kevésbé számított elszigeteltnek, mint manapság. Ami viszont minden, az Eötvöséhez hasonló kísérletet szinte eleve kudarcra ítél, hogy a nemzet eszméjével való hadakozás közben tulajdonképpen a felvilágosodás egész eszmeiségével szembe kell fordulnunk. Érvélemben pontosan azért választottam történelmi kiindulópontként a francia forradalmat, hogy megmutassam: a partikularitások védelmében kénytelenek leszünk vitába szállni azokkal a megcsontosodott, kétszáz éves előítéletekkel, amelyeket a felvilágosodás filozófiája és univerzalista emberi jogi ethosza az előítéletek elleni harc jegyében sulykolt belénk.

Persze a felvilágosodás kritikájának ez a programja nem új, sőt bizonyos értelemben magával a francia forradalommal egyidős. Említhetném itt megint Edmund Burke nevét, de szempontunkból talán fontosabb, hogy van ennek a kritikának nem reakciós, nem konzervatív változata is. Tudjuk, hogy Benjamin Constant, a jakobinus köztársaság eme szellemes és okos bírálója, a későbbi befolyásos liberális politikus már 1813-ban fölháborodással beszélt arról, hogy a jakobinusok, majd később Napóleon megpróbálták elsorvasztani a helyi hagyományokat, szokásokat és intézményeket, s hogy megpróbálták a *patriotizmus* eme természetes forrásait a nemzetnek nevezett absztraktum iránti lojalitással helyettesíteni.¹⁶ A helyi kötődéseket megpróbálták egy olyan „elvont lény”, egy olyan „általános eszme” iránti szenvedéllyel helyettesíteni, mondotta, „amiben nincs semmi, ami megérintené a képzeletet vagy az emlékezetet”. Ugyancsak ő figyelmeztetett elsőként, még Tocqueville előtt arra, hogy a helyi intézmények elsorvasztása elsősorban a központi hatalomnak s a nemzetállami központosítás logikájának kedvez: a nemzeti homogenizációs program természetszerűen individualizál, s ezért az egyént kiszolgáltatottá teszi a hatalommal szemben. „Ugyanaz a törvénykezés – írta –, ugyanazok az intézkedések, ugyanazok a szabályok, és ha lehet, fokozatosan ugyanaz a nyelv: íme ezt nevezik tökéletesen szervezett társadalomnak”.¹⁷ S ami a legfontosabb: felismerte, hogy a Franciaországban, majd annak határain kívül zajló nemzeti homogenizációs program (mikor is „az egyes nemzeteknek sietniük kellett franciává lenni”¹⁸) az egyetemes emberi jogok és a szabadság nyelvét beszéli, vagyis hogy „a francia forradalom nacionalizmusa szövetségre lépett a demokratikus jogállam univerzalisztikus alapelveivel”.¹⁹ „Elég érdekes – írta a rá jellemző ironikus modorban –, hogy az egyformaság soha nem talált nagyobb pártfogásra, mint ama forradalom során, amelyet az emberi jogok és a szabadság nevében vívtak”.²⁰

Jegyzetek

- ¹ Thomas Carlyle (Tamás): A francia forradalom. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1875, II. kötet, 217.
- ² Roger Scruton: Töprengések a kelet-európai forradalmakról, in: Uő.: Mi a konzervativizmus? Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 195–220., 198.
- ³ Lásd például Demeter M. Attila: Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek. Pro Philosophia Kiadó, Kolozsvár, 2005.
- ⁴ Lásd Hannah Arendt: A törzsi nacionalizmusról, in: Létünk, 1992/ 2–3., 116–130., 122–123.
- ⁵ Pierre Manent: Politikai filozófia felnőtteknek. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 186–187.
- ⁶ Sieyès: Mi a harmadik rend? In: Kontler László (szerk.): A nagy francia forradalom dokumentumai, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 36–43., 41–42.
- ⁷ Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I. kötet, Magyar Helikon, Budapest, 1981, 454.
- ⁸ Michael Keating: Nations against the State, Palgrave, New York, 2001, 29.
- ⁹ Robert A. Dahl: Forradalom után? Osiris Kiadó–Readers International, Budapest, 1995, 85.
- ¹⁰ Hannah Arendt: Mi a politika? in: Uő.: A sivatag és az oázisok, Gond–Palatinus Kiadó, Budapest, 2002, 9–207., 29–30.
- ¹¹ John Stuart Mill: Considerations on Representative Government, Bobbs-Merill, Indianapolis, 1958, 230, 233.
- ¹² Lásd ehhez Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről, in: Uő.: Válogatott tanulmányok. I. Kötet. Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 295–635.
- ¹³ Lásd ezzel kapcsolatosan különösen az Uralkodó eszmék V. fejezetét az első kötetből (A nemzeti-ségi törekvések célja csak valamennyi létező állam feloszlása által érethetik el), in: Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I. Kötet. 149–178.
- ¹⁴ Eötvös József: Csak az államhatalom korlátozása által felelhetni meg azon követeléseknek, melyeket a nemzetiség elve nevében tesznek az állam irányában, in: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra, II. kötet. 551–552.
- ¹⁵ Eötvös nemzeti-ségi nézeteihez lásd: Galántai József: Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében, Korona Kiadó, Budapest, 2000.
- ¹⁶ A teljes történelmi igazsághoz hozzátartozik, hogy kezdetben a jakobinusok legbefolyásosabb ideológusa, Robespierre maga is a helyi önkormányzatiság, vagy legalábbis az ún. „népi társaságok” pártját fogta. 1793. május 10-én Az alkotmányról mondott híres beszédében még arra figyelmeztet, hogy óvakodni kell a kormányok „ama régi mániájától”, hogy mindent „kormányozni akarnak”. A központi igazgatás helyett az „egyénekre”, „családokra”, „községekre” kell bízni azt a jogot, hogy „rendezzék maguk a saját ügyeiket minden területen, amelyik nem tartozik a köztársaság általános igazgatásához”. Érve látszatra liberális („hagyjuk az egyéni szabadságra mindazt, ami nem tartozik természetesen a közhatalomhoz”), valójában azonban rousseau-iánus logikát követ: „Mindenekfölött tartsátok tiszteletben – kéri az alkotmányozókat – a szuverén nép szabadságát, amint az a közvetlen gyűléseken megnyilvánul.” (Maximilien Robespierre: Az alkotmányról, in: Uő.: Elveim kifejtése, 348–366., 356.) 1794 tavaszán azonban mégis a robespierrista kormányzat központosító intézkedései verik majd szét a népi társaságokat.
- ¹⁷ Benjamin Constant: A hódító szellem és a bitorlás az európai civilizáció tükrében, in: Uő.: A régiek és a modernek szabadsága, Atlantisz, Budapest, 1997, 33–72., 61.
- ¹⁸ Eötvös József: Uralkodó eszmék. I. kötet. 125.
- ¹⁹ Jürgen Habermas: Harcok az elismerésért a demokratikus jogállamban, in: Feischmidt Margit (szerk.): Multikulturalizmus, Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 153–172., 167. Igaz, Habermas ezt

pozitív előjellel említi, mivel álláspontja szerint ez a tényállás ma is arra kényszeríti a bevándorló közösségeket, hogy vallási fundamentalizmusuk rovására elfogadják az európai népek republikánus politikai kultúráját.

²⁰ Benjamin Constant, i. m. 61.